

O'QUVCHILARDA TEMPERAMENT TURLARINING SHAKLLANISHI VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

G'aybullayeva Yulduzxon Soyibjanovna

Namangan viloyati Chortoq tumani 56- maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'quvchilarda temperament turlarining shakllanishi, ularning psixologik xususiyatlari va shaxs rivojlanishidagi ahamiyati yoritilgan. Temperament insonning individual-psixologik xususiyati bo'lib, uning hissiy reaksiyalari, faolligi, muloqoti va xulq-atvorida namoyon bo'ladi. Maqolada temperamentning shakllanish omillari, asosiy turlari hamda ta'lim-tarbiya jarayonida ularni hisobga olishning pedagogik-psixologik jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: temperament, shaxs, individual xususiyatlar, sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik, psixologik rivojlanish, o'quvchi, tarbiya.

KIRISH

Temperament insonning tug'ma individual-psixologik xususiyatlaridan biri bo'lib, uning emotsional holati, faolligi, harakat sur'ati va atrof-muhitga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Har bir o'quvchining temperament xususiyatlari o'ziga xos bo'lib, ular ta'lim jarayoni, muloqot va shaxsning ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Temperamentning fiziologik asosini insonning oliy nerv faoliyati tashkil etadi. Nerv jarayonlarining kuchi, muvozanatliligi va harakatchanligi temperamentning shakllanishiga ta'sir etadi. Shu sababli temperament xususiyatlari asosan tug'ma bo'lsa-da, tarbiya va ijtimoiy muhit ta'sirida ma'lum darajada rivojlanadi va namoyon bo'ladi.

Psixologiyada temperamentning to'rtta asosiy turi ajratiladi: sangvinik, xolerik, flegmatik va melanxolik.

- Sangvinik temperamentga ega o'quvchilar faol, kirishimli, quvnoq va tashabbuskor bo'ladilar. Ular yangi vaziyatlarga tez moslashadi, jamoa bilan ishlashni yoqtiradi va o'quv faoliyatida faollik ko'rsatadi.
- Xolerik temperamentli o'quvchilar hissiyotga beriluvchan, serg'ayrat va qat'iyatli bo'ladilar. Biroq ularda jahldorlik, sabrsizlik va emotsional beqarorlik holatlari ham uchrashi mumkin.
- Flegmatik temperamentga ega bolalar bosiq, vazmin va sabrli bo'ladilar. Ular topshiriqlarni puxta va mas'uliyat bilan bajaradilar, biroq yangi vaziyatlarga moslashishlari nisbatan sekin kechadi.

- Melanxolik temperamentli o'quvchilar ta'sirchan, sezgir va uyatchan bo'ladilar. Ular tanqid va muvaffaqiyatsizliklarni og'ir qabul qiladilar, shu sababli ularga alohida psixologik yondashuv zarur bo'ladi.

Temperamentning shakllanishiga biologik omillar bilan bir qatorda oila muhiti, tarbiya usullari, tengdoshlar bilan munosabat va ta'lim muhiti ham ta'sir ko'rsatadi. Ijobiy emotsional muhit bolaning temperament xususiyatlarini to'g'ri namoyon etishiga yordam beradi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning temperament xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi har bir bolaning individual xususiyatlarini inobatga olib, ta'lim metodlarini tanlashi zarur. Bu esa o'quvchilarning qobiliyatlarini to'liq namoyon etishiga va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Psixologik maslahatlar, rivojlantiruvchi mashg'ulotlar va individual yondashuv orqali o'quvchilarning ijobiy sifatlarini rivojlantirish va salbiy jihatlarini yumshatish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy psixologiyada "sof" temperamentlar kam uchraydi. Har bir insonda temperament turlari turlicha nisbatda aralash holatda bo'ladi. Masalan, kimdadir sangvinik-xolerik, boshqasida flegmatik-melanxolik xususiyatlar uyg'unlashgan bo'lishi mumkin.

Temperamentning shaxs rivojlanishidagi o'рни: Temperament shaxsning rivojlanish yo'lini belgilovchi muhim psixologik omildir. U insonning motivatsiyasi, kommunikatsiya uslubi, kasbiy moslashuvi va ijodiy salohiyatiga ta'sir qiladi. Xoleriklar rahbarlik lavozimlarida muvaffaqiyatli bo'ladi, chunki ular tez qaror qabul qiluvchi, tashabbuskor va kuchli energiyaga ega. Sangviniklar jamoaviy ishda samarali, ular ijtimoiy muloqotda faol va optimistik. Flegmatiklar uzoq muddatli va tahliliy ishlarni muvaffaqiyatli bajaradi. Melanxoliklar esa chuqur tafakkur va nozik his-tuyg'ularni talab etuvchi ijodiy sohalarda muvaffaqiyat qozonadi. Psixologik jihatdan temperament shaxsning stressga bardoshlilikini ham belgilaydi. Masalan, xoleriklar tez ta'sirlanadi, lekin qisqa muddatda tiklanadi; melanxoliklar esa uzoq vaqt ichki kechinmalarga berilib yuradi.

Temperament va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri: Inson temperamentini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bu ijtimoiy muhitdir. Oila, maktab, do'stlar, ish jamoasi va madaniy muhit shaxs temperamentini o'zgartira olmasa-da, uning namoyon bo'lish shaklini sezilarli darajada belgilaydi. Masalan, qat'iy intizom talab qilinadigan muhitda xolerik inson o'z hissiyotlarini boshqarishni o'rganadi, flegmatik esa faolroq bo'lishga intiladi. Pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning temperament tipini bilgan holda ularga individual yondashuvni tanlash o'quv samaradorligini oshiradi. Bu, ayniqsa, boshlang'ich ta'limda muhim, chunki o'quvchilar bir xil sur'atda emas, turlicha tezlikda o'zlashtiradi.

Temperamentning zamonaviy tadqiqotlardagi o'рни: XXI asr psixologiyasida temperamentni o'rganish faqat nazariy emas, balki empirik yo'nalishda ham

rivojlandi. Bugungi kunda neyropsixologiya, genetika va kognitiv fanlar temperament bilan bog‘liq mexanizmlarni chuqur tahlil qilmoqda.

Masalan, K. Jung tipologiyasi shaxsni introvert va ekstravert sifatida ajratadi, bu ham temperament bilan bevosita bog‘liq. X. Ayzenk esa temperamentni nevrotizm va ekstroversiya o‘qlari orqali o‘lchash tizimini yaratgan. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, temperament nafaqat biologik, balki kognitiv va ijtimoiy omillar bilan ham uzviy aloqada bo‘lib, shaxsning psixologik moslashuvini belgilaydi. Temperament insonning shaxsiy va psixik rivojlanishida muhim o‘rin tutuvchi tug‘ma omildir. U insonning hissiyotlari, xatti-harakatlari, fikrlash sur‘ati hamda atrof-muhitga bo‘lgan munosabatini belgilab beradi. Temperamentni to‘g‘ri anglash nafaqat psixologiya, balki pedagogika, menejment, tibbiyot va ijtimoiy fanlar uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki har bir insonning temperament tipi uning faoliyat uslubi va ijtimoiy moslashuvini aniqlaydi.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarga ko‘ra, temperament nafaqat nerv tizimi xususiyatlariga, balki genetik va gormonal omillarga ham bog‘liq bo‘lib, shaxsning umumiy psixik barqarorligini shakllantiradi. Shu bois inson o‘z temperamentini to‘liq o‘zgartira olmasa-da, uni anglash, boshqarish va ijobiy yo‘naltirish orqali o‘z hayot sifatini yaxshilashi mumkin. Pedagogik jarayonda esa o‘quvchilarning temperament xususiyatlarini hisobga olish ta’lim samaradorligini oshiradi, individual yondashuvni ta’minlaydi hamda o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi psixologik uyg‘unlikni mustahkamlaydi. Demak, temperamentni chuqur o‘rganish va uni to‘g‘ri qo‘llash shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Inson psixologiyasi tarixida temperament masalasi eng qadimiy va dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Har bir shaxs o‘ziga xos xulq-atvori, his-tuyg‘ulari va fikrlash uslubi bilan boshqalardan farq qiladi. Bu farqlar insonning irodasi yoki tarbiyasi natijasi bo‘lishi mumkin, biroq temperament bu xususiyatlarning fiziologik, ya’ni biologik asosini tashkil etadi.

Temperament shaxsning hayot faoliyatidagi barcha jihatlariga — uning ish unumdorligi, hissiyotlarini boshqarish qobiliyati, ijtimoiy munosabatlarga kirishish tezligi va stress holatlariga munosabatiga — bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois temperamentni chuqur o‘rganish psixologiya, pedagogika, tibbiyot hamda menejment kabi sohalar uchun muhim ahamiyatga ega. Tarixan temperament nazariyasining ildizlari qadimgi yunon faylasufi Gippokrat ta’limotiga borib taqaladi. U inson organizmidagi to‘rtta suyuqlik — qon, safro, qora o‘t va balg‘am nisbatiga qarab temperamentni belgilagan. Keyinchalik Galen, Kant, Pavlov kabi olimlar bu ta’limotni ilmiy asosda rivojlantirganlar.

Temperamentning mohiyati: Temperament — bu shaxsning ruhiy faoliyatida namoyon bo‘ladigan, asosan tug‘ma bo‘lgan individual xususiyatlar majmuasidir. U insonning atrof-muhitga qanday munosabatda bo‘lishi, hissiy reaksiyalarining tezligi,

kuchi va davomiyligini belgilaydi. Temperament xatti-harakatning “dinamik tomonini” ifodalaydi, ya’ni nima qilayotganidan ko‘ra qanday qilayotganini ko‘rsatadi. Shu bois temperament xarakterdan farq qiladi — xarakter ijtimoiy tajriba asosida shakllansa, temperament biologik asoslarga ega. Psixologiyada temperamentning tabiati ikki jihatdan tahlil qilinadi: fiziologik va psixologik.

Fiziologik nuqtai nazardan u markaziy nerv tizimi faoliyati bilan bog‘liq bo‘lsa, psixologik nuqtai nazardan u insonning hissiy barqarorligi, irodaviy boshqaruv darajasi va kommunikativ xususiyatlarini ifodalaydi.

Temperamentning fiziologik asoslari: I. P. Pavlov temperamentni nerv tizimining asosiy xususiyatlariga — kuch, muvozanat va harakatchanlik kabi parametrlarga bog‘lagan.

Kuch – nerv hujayralarining faoliyatga bardoshlilik darajasini bildiradi.

Muvozanat – qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonlari o‘rtasidagi uyg‘unlikni ko‘rsatadi.

Harakatchanlik – bir jarayondan boshqasiga o‘tish tezligini ifodalaydi.

Ushbu uch omil turli darajada namoyon bo‘lib, temperament turlarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Masalan, kuchli va muvozanatli nerv tizimiga ega inson barqaror, murosali va hissiy jihatdan turg‘un bo‘ladi. Aksincha, muvozanatsiz tizim egasi tez hayajonlanadi, emotsional o‘zgarishlarga moyil bo‘ladi. Zamonaviy neyropsixologiyada temperament markaziy nerv tizimi faoliyati bilan bir qatorda genetik omillar, gormonlar muvozanati, neyromediatorlar (masalan, dopamin, serotonin, adrenalin) faoliyatiga ham bog‘liq deb qaraladi. Shu sababli temperament nafaqat tug‘ma, balki biologik jihatdan murakkab tizim hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, temperament shaxsning muhim individual-psixologik xususiyati bo‘lib, o‘quvchilarning xulq-atvori, emotsional holati va ta’lim faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Temperament turlarini to‘g‘ri aniqlash va ularni ta’lim-tarbiya jarayonida hisobga olish har bir o‘quvchining individual rivojlanishini ta’minlashga yordam beradi. Oila, maktab va psixologning hamkorligi orqali o‘quvchilarning shaxsiy salohiyatini yanada rivojlantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
3. Nishonova Z.T. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2020.
4. Davletshin M.G. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent, 2017.
5. Ivan Pavlov. Lectures on Conditioned Reflexes. – Moscow, 1927.
6. Hippocrates. Theory of Four Temperaments.
7. UNICEF. Child Development and Individual Differences. – New York, 2022.
8. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.